

Bescherm de onafhankelijke en publieke kennis

Rede door rector magnificus Karen Maex, ter gelegenheid van de 389ste Dies Natalis van de UvA. Een beknopte versie van deze rede is uitgesproken tijdens de Diesviering op vrijdag 8 januari 2021.

1. Onafhankelijke publieke kennis: de rol van bibliotheken, klooster en universiteiten

In 48 voor Christus wordt de befaamde bibliotheek van Alexandrië door een grote brand verwoest. Een uitgebreide collectie van handschriften, kaarten en tekeningen gaat in vlammen op. Nu, bijna 21 eeuwen later, spreekt deze ramp nog altijd tot de verbeelding. Hoewel academische kennis in de Westerse wereld voor het eerst tot ontwikkeling kwam in de Griekse Polis Athene, was Alexandria het eerste centrum waar de scholastische cultuur zich ontwikkelde. De bibliotheek was immers niet zozeer een bewaarplaats van geschriften of een collectief geheugen, maar een toegangspoort voor denkers en filosofen van verschillende tradities. Sinds het eerste moment van het bestaan van de bibliotheek is het bewaren en breed toegankelijk maken van kennis haar kerntaak geweest.

In de middeleeuwen spelen kloostergemeenschappen een belangrijke rol. Het schrijven en kopiëren is letterlijk monnikenwerk. De monniken beperken zich echter niet tot kopiëren; zij passen teksten ook aan de tijdsgeest aan. Op deze manier nemen zij een actieve rol in de ontwikkeling van kennis. In de 12de en 13de eeuw verliezen de kloostergemeenschappen een deel van deze rol aan universiteiten. Steden als Bologna en Parijs worden een trekpleister voor studenten en docenten. De samensmelting van de studenten- en docentgilden leidt tot de onderwijsgilde: de “universitas”, die hun gemeenschappelijke belangen behartigt.

Vanaf dat moment wordt het “universitas”-model verder verspreid en nemen universiteiten een centrale positie in met onafhankelijke kennis, onderzoek en

onderwijs.

Met de komst van de boekdrukkunst in 1455 en de daaropvolgende proliferatie van oude en nieuwe teksten neemt de rol van bibliotheken verder toe. De hoeveelheid kennis en de mogelijkheden tot verspreiden van die kennis groeien aanzienlijk, wat leidt tot de komst van grote publieke bibliotheken.

De universitaire bibliotheken richten zich niet uitsluitend op het verzamelen en ontsluiten van kennis, van teksten en boeken. Bestaande en nieuwe teksten worden bijeengebracht en voorzien van context, annotaties en dwarsverbanden. Zo wordt de bestaande informatie een wezenlijk onderdeel van de nieuwe kennis, waarbij de universiteitsbibliotheek een onmisbare rol inneemt. Of anders gezegd: de universiteitsbibliotheek is niet alleen een verbinder en verspreider, maar ook een facilitator en generator van kennis. Ze heeft een fundamentele en bepalende “netwerkfunctie”. Deze functie wordt des te belangrijker in het huidige tijdsgewricht, waar nieuwe maatschappelijke vraagstukken op de voorgrond komen, interdisciplinariteit aan belang wint en onverwachte en verrassende nieuwe inzichten een nieuwe blik geven op de bestaande vakgebieden. In feite zoals onze nieuwe eredoctor Jan Potempa laat zien in zijn nieuwe inzichten over de relatie tussen mondgezondheid en Alzheimer.^[1]

2. De nieuwe rol van private spelers

Het belang van de organisatie van kennis over de eeuwen heen wordt uitvoerig beschreven en geanalyseerd door McNeely^[2]. Hij beklemtoont naast het belang van het vergaren en bewaren van kennis ook het belang van de verschillende rollen in het kennissysteem.

De vooraanstaande rol van de bibliotheken in het papieren tijdperk brokkelt sinds de jaren 80 van de

vorige eeuw langzaam af, aanvankelijk door de ontwikkeling van geavanceerde kennissystemen van commerciële uitgevers. De universiteitsbibliotheken zijn immers niet langer eigenaar van werken in hun collectie zoals vroeger bij gedrukte exemplaren, maar hebben enkel nog gebruiksrechten via licenties. Met abonnementen op dure tijdschriften moeten de publicaties van het universitaire onderzoek als het ware teruggekocht worden om ze weer te ontsluiten in de universitaire bibliotheek. Daarmee bepalen uitgevers wie toegang heeft tot kennis.

De commerciële uitgevers van wetenschappelijke publicaties nemen dus een grotere machtspositie in. En dat is meer dan zorgelijk, want daarmee beperken zij de rol van de bibliotheek als vrije onderzoeksruimte.

Ook Open Access brengt hier een verschuiving in. Uitgevers proberen echter in reactie hierop op een andere manier hun machtspositie en winstmarge te behouden, door te laten betalen voor Open Access-publicaties in gerenommeerde tijdschriften of voor impactanalyses.

In 2008, in het afsluitend hoofdstuk van zijn boek, bekijkt McNeely de toekomst als volgt: “It merely remains to be seen whether the Internet will continue to embody the laboratory’s most powerful technological contribution to the knowledge society or enable online communities to become the germ of an entire new institution of Knowledge” [2 p269].

Inderdaad de onafhankelijke kennisvergaring en kennisdeling die de wetenschap al eeuwenlang verder brengt, moet een adequate vertaling krijgen in de gedigitaliseerde toekomst. Die ziet er totaal anders uit met gedigitaliseerde publicaties, boeken en - vooral - onderzoekdata. In het kader van het eerder genoemde Open Science-initiatief maken onderzoekers in principe de resultaten van hun onderzoek en data publiek beschikbaar. Onderzoekdata zijn echter zowel zuurstof als grondstof voor verder onafhankelijk onderzoek. Ze worden continu getest en bevraagd. Ze zijn een momentopname, nog niet af, kunnen op verschillende manieren gebruikt worden

en meerdere analyses zijn mogelijk.

Digitalisering heeft nog uitdrukkelijk meer macht bij de private bedrijven gelegd, zeker als zij ook controle over de onderzoekdata verkrijgen. Wat betekent die macht? De prangende vraag die zich stelt is: wat vraagt dit van de organisatie van het kennisstelsel? Een onafhankelijk kennisstelsel dus?

3. De macht van technologie

Dat de ontwikkeling van technologie voor de ontsluiting van kennis gepaard gaat met een verschuiving in de machtsverhoudingen tussen de betrokken spelers is niet nieuw. Dat was ook in het verleden zo. De boekdrukkunst heeft niet alleen een enorme impuls gegeven aan het verspreiden van kennis, maar ook van macht. De drukpers was ‘letterlijk’ een wapen. “Toen stadhouder Willem III in 1688 zich in Hellevoetsluis inscheeptte om de Britse kroon op te gaan eisen, werd er niet alleen munitie maar ook een drukpers met een voorraad loden letters en onbedrukt papier aan boord gehesen om proclamaties te kunnen drukken voor de Britse bevolking”, schrijft Marita Mathijssen in de Volkskrant [3].

Een onbedoelde uitkomst van de huidige digitalisering is de enorme macht van grote technologiebedrijven. Zogeheten platformbedrijven bepalen als marktmeesters de toegang tot informatie, sturen de interactie tussen gebruikers en zetten deze om in data [4], waardoor de academische soevereiniteit onder druk komt te staan. Dit gaat veel verder dan de oorspronkelijke “uitgeversfunctie” die bij een groot aantal bedrijven lag.

Onze eredoctor Shoshana Zuboff [5,6] stelt daarbij drie vragen: “who knows?”, “who decides?” en “who decides who decides?”. Aan de hand van die vragen is de conclusie snel getrokken. Bovendien, zo vult ze aan, is er een dusdanige asymmetrie in de machtsverhouding dat er eigenlijk geen contestering mogelijk is; we worden als het ware gedwongen om hier in mee te gaan.

Wie niet meedoet is gezien.

En zo blijven private bedrijven hun rol versterken. Het publieke karakter van het onafhankelijke kennissysteem raakt danig afgebrokkeld.

Maar er is nog meer.

Diezelfde bedrijven hebben naast het verzorgen van de informatieopslag en de zoekfuncties en informatievergaring een aanzienlijke rol in het dirigeren van het bredere maatschappelijk debat. Daarbij maken zij geen onderscheid tussen wetenschappelijke informatie en bijvoorbeeld politieke of andere belangen. En net zoals in andere sectoren leiden de bundeling van functies en de overnames van bedrijven tot een concentratie in de markt [6 p 123].

De machtsconcentratie van technologiebedrijven kan de autonomie van wetenschap ook op andere manieren schaden. Een belangrijk rapport van de Europese Commissie [7] wijst op het risico dat wetenschappelijke uitgevers – door het verknopen van informatiediensten –sluipend grote invloed kunnen uitoefenen op het strategisch beleid van universiteiten [8]. Denk aan beslissingen over personeelsbeleid, vanwege systemen voor erkennen en waarderen van wetenschappelijk onderzoek, maar ook aan de keuze voor onderzoeksonderwerpen. Uitgevers zijn vergeleken met de grote technologiebedrijven natuurlijk relatief kleine spelers. Veel onderzoekers gebruiken inmiddels Google Scholar voor het bepalen van hun h-index, Google Docs voor het samenwerken met collega's, Google Dataset Search voor het vinden van onderzoeksdata en clouddiensten van Amazon voor hun berekeningen en de opslag van data.

Daarmee krijgen bedrijven grote invloed op vrijwel alle aspecten van onderzoek en onderwijs zoals die aanvankelijk gesmeed werden in de “universitas” ten tijde van de eerste bibliotheken en universiteiten: de uitkomsten van onderzoek, de ontsluiting van de kennis in onderwijs, publicaties en boeken, de interactie tussen wetenschappers, en het zoekproces naar informatie. Maar waar de universiteitsbibliotheek

noch een monopolist en noch op winst gericht was, ligt dat nu anders.

Er is nog een belangrijk ander element dat bijzondere aandacht vraagt. Naast de ontwikkeling van kennis biedt de universiteit een omgeving voor de ontwikkeling van jonge mensen, door debat en interactie in een publieke kennisruimte. In een debat [9] reflecteerden Klein, Zuboff en Brown over hoe platformbedrijven de publieke ruimte van interactie versmallen, de persoonlijkheid versmallen. Dit heeft effecten op de zelfontplooiing: “The capacity for self-determination is understood as an essential foundation of many of the behaviors that we associate with critical capacities such as empathy, volition, reflection, personal development, authenticity, learning, goal accomplishment, impuls control, creativity and the sustenance of intimate enduring relationships [4 p306].” Het is daarom belangrijk dat we ook de studiemethode niet uit handen geven.

Met de opkomst van de platformbedrijven verandert namelijk ook de interactie tussen docent en student door nieuwe leeromgevingen en productiviteitstools. Niet de academische waarden, maar de commerciële doelstellingen van deze bedrijven bepalen hoe deze omgevingen en tools worden ontwikkeld en hoe data van studenten en docenten wordt verzameld en verwerkt. De platformen worden zo zelf een sturende kracht in de inrichting van de samenleving. Gelukkig is er steeds meer aandacht voor deze governance by platforms, maar dat is niet genoeg.

4. Onafhankelijkheid en gelijk speelveld in het nieuwe kennissysteem

In Europa wordt de academische wereld gekenmerkt door de onafhankelijkheid van wetenschappelijk onderwijs en onderzoek die gepaard gaan met maatschappelijk debat, gedragen door het publieke karakter van de universiteiten, haar diversiteit van disciplines, de diverse inzichten en achtergronden van medewerkers en studenten. De universiteiten hebben altijd een gelijk speelveld nagestreefd met andere spelers, met andere publieke (wetenschappelijke) instituten en met het bedrijfsleven.

Om universiteiten hun opdracht te kunnen laten uitvoeren is het noodzakelijk om nú de intrinsieke waarden te expliciteren en te garanderen. We hebben immers als samenleving met de organisatie van kennis een heel pad afgelegd: van kloosters met gesloten expertise naar universiteitsbibliotheken met een brede wetenschappelijke kennisontsluiting, met focus op boeken en tijdschriften naar 'doorgeefluik' van door uitgevers gedigitaliseerde en geconsolideerde content, naar een kennissysteem voor de 21ste eeuw. Om de strategische agenda voor universiteiten op een toekomstbestendige manier te kunnen uitvoeren, zullen een plan en beleid gemaakt moeten worden door de Europese Commissie, beleid dat afgestemd is op de ingrijpende transformatie die voor ons ligt. Enkel op die manier zullen universiteiten hun eeuwenoude onafhankelijke rol van onderwijs en onderzoek kunnen voortzetten om onze kennis te vermeerderen, de samenleving te versterken en de innovatiekracht samen met het bedrijfsleven te vergroten.

In een recent rapport van de Europese Commissie wordt een toekomst geschetst van de Europese universiteiten in de komende tien jaar ^[10]. Hoewel er heel wat nuttige voorstellen worden gedaan en hoewel digitalisering er een prominente plek in krijgt, gaat het rapport volledig voorbij aan het drastisch veranderende ecosysteem waarin de universiteiten moeten opereren en welk effect dat heeft op haar opdracht van onafhankelijke onderwijs en onderzoek en innovatie. De digitale transformatie vereist ten behoeve van de academische wereld en haar opdracht een herpositionering met duidelijke rechten om te erkennen dat de universiteit een eigen publieke taak heeft. Wat is er nodig om die opdracht te kunnen blijven vervullen? En hoe kunnen we afdwingen dat de toegevoegde waarde van platforms/databedrijven ten goede komt aan de publieke rol van de universiteiten?

5. Digital University Act

De Europese Commissie tracht door middel van een Digital Services Act ^[11] de invloed van platforms te beteugelen in de dienstensector. Het Europees Parlement heeft bijvoorbeeld gevraagd dat bedrijven

transparantie over algoritmes verschaffen en vraagt ook de rechten van gebruikers te respecteren ^[12].

Voor de universiteiten en hun onafhankelijke rol in het kennissysteem zet deze Digital Services Act echter geen zoden aan de dijk.

De eeuwenoude rol van de universiteiten en de bibliotheken in de organisatie van het kennissysteem is hierbij een belangrijke les: we hebben behoefte aan een hoeder van wetenschappelijke kennis – in het publieke belang, gestoeld op publieke waarden. We hebben een centrale plaats nodig waar informatie ontsloten wordt, vindbaar is en breed toegankelijk is. Die rol moet de universitaire bibliotheek ook in een volledig digitale toekomst op zich kunnen nemen. De toegevoegde waarde geleverd door grote platform- en databedrijven kunnen niet tot gevolg hebben dat zij in de publieke ruimte van de universiteiten een machtspositie innemen die de werking van de universiteit fundamenteel beperkt. De onafhankelijkheid van de universiteiten moet daarom apart verankerd worden, opdat wij onze opdracht van onderwijs en onderzoek kunnen blijven uitvoeren.

Ik wil daarom commissarissen Mariya Gabriel en Magarethe Vestager oproepen om, samen met de nationale regeringen, een specifieke agenda te ontwikkelen om de positie van de universiteiten in het snel veranderende ecosysteem te beschermen. De Digital Services Act van december 2020 komt niet tegemoet aan de specifieke noden van de universiteiten. We hebben een “Digital University Act” nodig, met als doel:

1. Publieke opslag en toegang tot onderzoekdata georganiseerd door universiteiten en publieke infrastructuur.
2. Vrije toegang tot wetenschappelijke publicaties. Open access moet niet leiden tot hoge publication fees of, erger nog, tot een lock-in van private bedrijven, waarbij universiteiten als het ware gevangen zitten in een groeiende commerciële data-analyse-industrie.
3. Controle over digitale leer- en onderzoeksinstrumenten (productiviteitstools, leeromgevingen, video conferencing etc). Deels zouden deze tools als publieke infrastructuur geleverd moeten worden en deels door samenwerking met

platformbedrijven, waarbij universiteiten controle houden over het verzamelen en verwerken van gebruikersdata en invloed hebben op de ontwikkeling van dit soort instrumenten.

4. Toegang tot platformdata. De EU moet bedingen dat onderzoekers en docenten ook toegang krijgen tot platformdata voor onderwijs- en onderzoeksdoeleinden. Dit is cruciaal voor het besturen van de publieke ruimte en het monitoren van publieke communicatie.

In een briefing bij de vooraankondiging van “Digital Services Act” zei commissaris Margarethe Vestager^[13] in november het volgende:

“So we can’t just leave decisions which affect the future of our democracy to be made in the secrecy of a few corporate boardrooms. That’s why one of the main goals of the Digital Services Act that we’ll put forward in December will be to protect our democracy, by making sure that platforms are transparent about the way these algorithms work – and make those platforms more accountable for the decisions they make.”

Wat voor de toekomst van de democratie geldt, geldt evenzeer voor de toekomst van de universiteit, van onafhankelijk onderwijs en onderzoek als belangrijke bouwstenen van het organiseren van kennis. We kunnen de toekomst van kennis niet zomaar overlaten aan de corporate boardrooms.

Met dank aan Gerard Nijsten, Thomas Poell, Joris van Hoboken, Sarah Eskens, Mireille van Echoud, Frans Oort, Matthias Bakker en Max Haring

[1] Jan Potempa receives the Honorary Doctorate of the UvA on January 8th, 2021

[2] Ian McNeely. Lisa Wolverson: “Reinventing knowledge: from Alexandra to the Internet”, Norton & Company, 2008

[3] <https://www.volkskrant.nl/cultuur-media/de-republiek-was-een-natie-die-werd-geregeerd-door-papier-blijkt-uit-dit-fascinerende-boek-b693a991/7>.

[4] José van Dijk Thomas Poell Martijn de Waal, *De platformsamenleving. Strijd om publieke waarden in een online wereld* (2016) 13.

[5] Shoshana Zuboff receives the Honorary Doctorate of the UvA on January 8th, 2021

[6] Shoshana Zuboff; “The age of surveillance capitalism, the fight for a human future at the new frontier of power”

[7] Aspesi, C., Allen, N. S., Crow, R., Daugherty, S., Joseph, H., McArthur, J. T., & Shockey, N., *SPARC Landscape Analysis*. (2019) 5, 50. <https://doi.org/10.31229/osf.io/58yhb>

[8] Aspesi, C., & Brand, A. (2020). *In pursuit of open science, open access is not enough*. *Science*, 368(6491), 574-577. *De ontwikkeling van de platformeconomie vraagt ook verandering in onze eigen manier van werken. Welke diensten moeten en kunnen we als publieke infrastructuur ontwikkelen? En voor welke diensten werken we samen met commerciële partijen? Welke voorwaarden we hanteren bij het afnemen van commerciële cloud- en informatiediensten?*

[9] *The intercept: Surveillance in an era of pandemic and protest* Naomi Klein, Shoshana Zuboff and Surab Brown

[10] Policy report (independent expert report) “Towards a 2030 Vision on the Future of Universities in Europe” September 2020, European Commission, Directorate-General for Research and Innovation, Lead authors: Mark Whittle, James Rampton

[11] European Commission, *Digital Services Act package: deepening the Internal Market and clarifying responsibilities for digital services* (2020), 4.

[12] Paul Tang (Rapporteur for opinion), *Opinion of the Committee on Civil Liberties, Justice and Home Affairs for the Committee on the Internal Market and Consumer Protection with recommendations to the Commission on Digital Services Act: Improving the functioning of the Single Market* (2020) 5, 6.

[13] https://ec.europa.eu/commission/commissioners/2019-2024/vestager/announcements/algorithms-and-democracy-algorithmwatch-online-policy-dialogue-30-october-2020_en